

نوقان

براهل فن و تحقیق پوشیده نیست که تاریخ طوس (مشهد) تاریک است و فقط مطالب پراکنده‌ای در کتابها نوشته‌اند که آنهم کمتر در دسترس علاقه‌مندان قرار دارد مخصوصاً راجع به نوقان که اسم آن از دیر باز در کتابهای تاریخ و مدارک معتبر ذکر شده اطلاع زیادی در دست نیست. چنان که قبلاً در نامه آستان قدس (شماره اول دوره هفتم مقاله طلوع حضرت رضا (ع) در خراسان از نویسنده این سطور) گفته شد به قول یاقوت حموی و بیشتر مورخان و جغرافی نویسان قدیم، حضرت رضا علیه‌السلام و التَّحِیة و التَّنَاء پس از مسموم شدن به سال ۲۰۳ هـ (= ۸۱۸ - م) در باغ حمید بن قحطبه طائی و یا حمید بن ابی‌غنم (این قول طبری است - رک نشریه فرهنگ خراسان شماره ۸ - ۹ دوره سوم «مشهد» ترجمه آقای تقی بینش) مدفون گردیدند و از آن وقت از برکت وجود امام همام نوقان آبادی روزافزون یافت و موقعیت و اهمیتش بتدریج بالایی گرفت.

یاقوت و ابن اثیر - به نقل از ابوالفداء - طابران و نوقان را دوشهر مهم طوس خوانده‌اند ولی قزوینی در آثار البلاد از نوقان به صورت محله‌ای یاد کرده است (ایضاً نشریه فرهنگ خراسان شماره ۶-۷ دوره سوم مقاله «مشهد») و همچنین اسم نوقان در آخر قرون وسطی و تا نیمه اول قرن هشتم هجری (۱۴ میلادی) یعنی دوره ایلخانیان روی سکه‌ها دیده می‌شود ولی به تدریج در برابر اسم مشهد از بین رفته است. یاقوت در معجم البلدان از این محل بصورت نوقان طوس اسم برده است (ایضاً نشریه فرهنگ خراسان شماره ۸-۹ دوره سوم) و می‌توان گفت اهمیت و عظمت حرم مطهر بارونق و قدمت نوقان بهم بستگی داشته و در سایه موهبت امام (ع) نوقان در قدیم شهری آباد و مورد توجه بوده است. امروز محله نوقان که بازمانده نوقان قدیم باید باشد در شمال شرقی شهر مشهد قرار دارد و چون بتدریج

تغییرات مختلفی در آن روی داده نمی‌توان بطور قطعی بوسیله آن حدود نوقان قدیم را مشخص کرد .

کلمه نوقان خیلی قدیمی است . تلفظ اصلی آن به صورت نوکان (بروزن روبان) یا نوکان (به فتح ن و سکون و) ضبط شده است (دائرة المعارف اسلام به نقل آقای بینش) و بصورت نوکان (بروزن برهان) و نوقان (بروزن قوچان) نیز دیده شده است (ایضاً) . در بعضی از متون قدیمی املاي این کلمه را نوغان (باغ) نوشته‌اند و اگر آن را با کلمات مشابهش در زبان اوستا مثل نوه ودر پهلوی نوک (بروزن ک) و نو (به کسرن و سکون و) که به معنی دلیر و نیرومند و زیبا و شجاع است (فرهنگ پهلوی آقای بهرام فره‌وشی ص ۳۲۲) و هنوز در زبان کردی به صورت نو (بروزن کو) مقایسه کنیم به این نتیجه می‌رسیم که ممکن است احتمال داد به مناسبت دلیری و مردانگی مردم آن و یا نوسازی و زیبائی به این اسم خوانده شده باشد (برای معانی نو به فرهنگ پهلوی و به حواشی برهان قاطع رجوع کنید) .

احتمال می‌رود زبان اصیل خراسان خصوصاً شهر قدیمی مشهد همان لهجه قدیمی نوقان بوده که بعدها بر اثر مرور زمان به تدریج کهنه و متروک شده است . بقایای این لهجه یا زبان کهنه هنوز در زبان محاوره امروز دیده می‌شود . از خصوصیات آن یکی تلفظ پسوند آن به صورت اون است مثلاً آسمان و پشیمان و ریسمان را آسمون و پشیمون و ریسمون تلفظ می‌کنند یا ب را چنان که در قدیم متداول بوده و می‌گویند و خز (به فتح و و کسر خ و سکون آخر) بر خیز و مصوت‌های کشیده مثل آ را مخف می‌کنند و برعکس کسره را اشباع و به صورت ی درمی‌آورند: آتش (اتیش)، یاره (یره)، می‌رود (مره)، می‌گویم (مگم) به ضم وک) و هنوز بعضی از کلمات قدیمی در لهجه آنها هست مثل آژگار به معنی مداوم و همیشگی و ارسی (به ضم اول و سکون دوم) که به نوعی پنجره که اغلب شیشه‌های کوچک رنگین داشت گفته می‌شد و احتمال می‌رود چون از چوب ارس ساخته می‌شد به آن ارسی می‌گفته‌اند . (رک . نشریه دانشکده ادبیات تبریز سال ۱۳۴۱ - لغات نوقانی از آقای ادیب‌طوسی) .

نوقان اکنون محله نسبتاً کوچکی است ولی در قدیم چنان که اشاره شد بقدری بزرگ بوده که ابن حوقل آن را جزو شهرهای معتبر خراسان ذکر کرده است . به قول یعقوبی در قرن سوم هجری نوقان حتی از طابران طوس بزرگتر بوه ولی در قرن چهارم طابران وسعت و اهمیت بیشتری کسب کرده است (سرزمینهای خلافت شرقی فصل ۲۷) . در مطلع الشمس آمده است که طابران و نوقان از سایر بلاد خراسان آبادتر و بزرگتر بوده و بین آنها شش فرسنگ راه فاصله بوده است (ج ۱ ص ۱۸۹) . در حدود العالم که در سال ۳۷۲ هجری تألیف شده و قدیم‌ترین کتاب جغرافی قارسی است راجع به طوس و شهرهای آن این عبارت

ذکر شده است و طوس ناحیتست و اندر وی شهرک هاست چون نوقان، بروغون و... (چاپ دانشگاه تهران ص ۹۰). به تصریح جمهور مورخان قدیم مثل بیهقی و استخری و یاقوت و ابن بطوطه محل حرم مطهر حضرت ثامن الائمه در نوقان بوده بنا بر این معلوم می شود بنای فعلی حرم سابق جزو نوقان بوده است. ابن بطوطه مورخ و سیاح مشهور و کلا و یخو سفیر اسپانیا که در سال ۸۰۸ هجری مأمور در باره امیر تیمور شده بود از آنجا گذشته و نوشته اند که حرم مطهر به قندیل‌های سیمین و زرین و پرده‌های ابریشمین زرتار مزین بوده و جلال و شکوه خیره کننده‌ای داشته است. درباره موقعیت اقتصادی نوقان نوشته اند که در آنجا انواع پارچه‌های دست باف و شال و فرشهای نفیس و ظروف سنگی را تهیه می کرده اند و از کوه‌های اطراف شهر طلا و نقره و مس و آهن و خماهن (نوعی سنگ سبز) و فیروزه و مرمر سبز و سنگ دهن (هرکاره) استخراج می شده و بازار مهم فروش آن شهر آباد نوقان بوده است (سرزمینهای خلافت شرقی ص ۴۱۶). حمدالله مستوفی می نویسد نوقان شهری آباد و بزرگ بوده است. ابن حوقل می نویسد نوقان و طوس جزء بلاد مهم خراسان است و اگر طوس هم در مجموع نیشابور باشد شهرهای مهم آن: رایکان (رادکان)، طبران، نوقان، تروغوذ (طرقبه) و... می باشد (سوره الارض ص ۱۶۹).

در مطلع الشمس تصریح شده است که حسن بن علی بن اسحق ملقب به نظام الملک وزیر سلجوقیان مسجد جامع نوقان را به سبک زیبایی ساخت (به نقل از ریاض الجنة زوزی ص ۱۹۰). دیگر از آثار باستانی موجود نوقان مزار عالم معروف شیعه شیخ حر عاملی و شیخ بهاء الدین عاملی ققیه و دانشمند شهیر و مقبره شیخ طبرسی (بیشتر تلفظ صحیح آن را به فتح ط و سکون ب و فتح ر می دانند) صاحب تفسیر مجمع البیان و جوامع الجامع (یا جامع الجوامع) که از اجلة علمای شیعه بشمار می رود و مقبره پیر پالان دوزرا که می گویند همان شیخ محمد عارف بوده است می توان ذکر کرد. همچنین باغ رضوان که سابق به آن قتل گاه یا به قول بعضی قطع گاه می گفتند و قبرستان بزرگ و قدیمی آن ناحیه بود قابل ذکر است (مزارات خراسان تالیف آقای کاظم مدیر شانه چی).

نوقان برج و بارویی کهن و دروازه قدیمی میر علمون داشته که به قول امین احمد رازی مؤلف هفت اقلیم در مجاور آن مزار میر علی آمو قرار داشته و بمرو زمان منهدم گردیده است. نوغان دارای رجال بزرگی نیز بوده است مانند ابوعلی حسن بن علی بن نصر بن منصور عالم حدیث (معجم البلدان ج ۸ ص ۳۲۷) و به روایتی خواجه نظام الملک وزیر معروف (تاریخ ادبیات در ایران ج ۲ ص ۹۰۵).

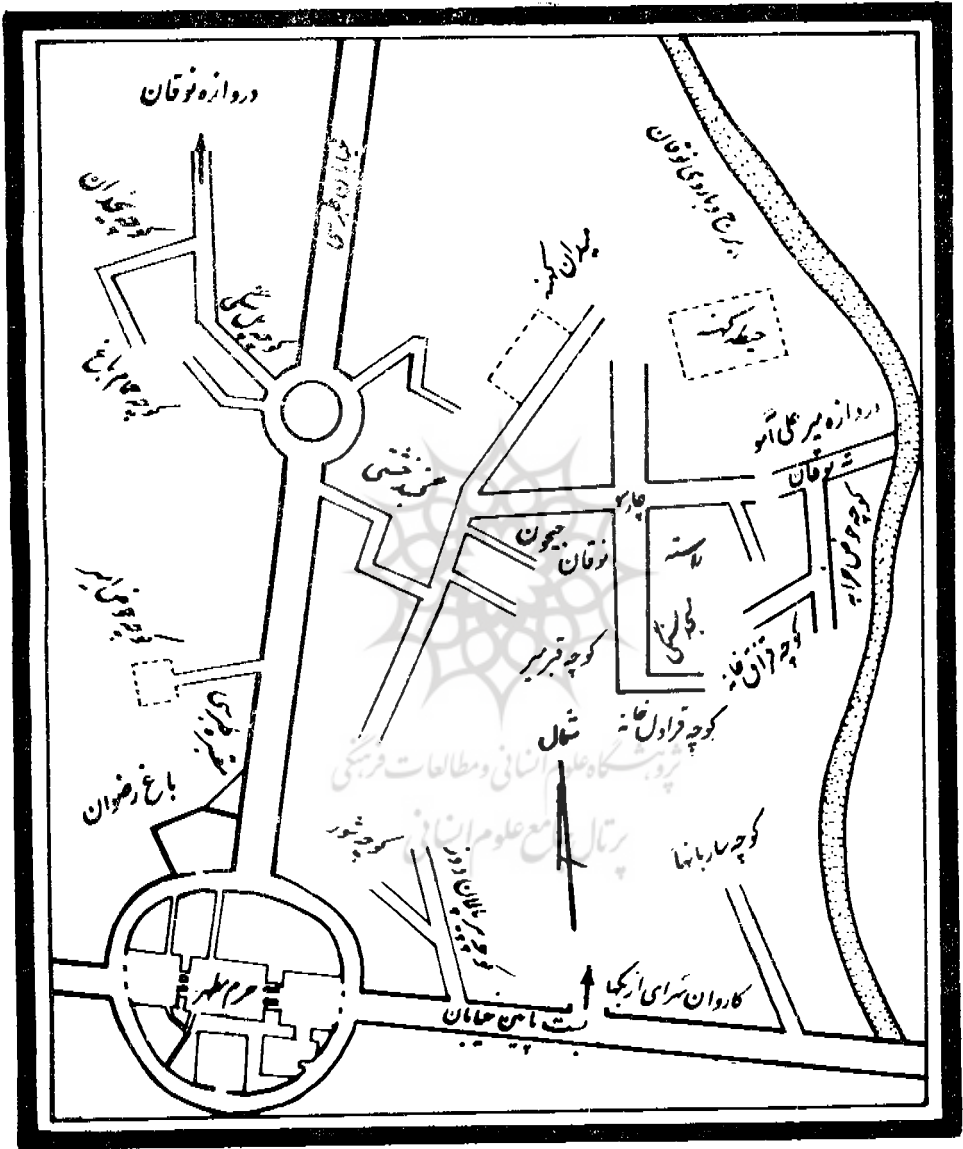
در نوقان مساجد قدیمی متعددی هم اکنون وجود دارد از آن جمله است مسجد سنگی و مسجد خوئی و مسجد ارك و مسجد عربها و مسجد کشمیرها و هفت در و گنبد خشتی (به تلفظ محلی) و مسجد محراب خان واقع در بازار نوقان باشیستان وسیع که بانی آن محراب خان بطوری که نوشته اند حاکم مرو و متوفی ۱۰۳۲ هـ بوده است که در مرو در گذشته جسد او را به مشهد آورده و دفن کرده اند. محراب خان مرد خیری بوده است که حوض و تکیه‌ای را وقف آستان قدس کرده است که فعلاً محل جذامی خانه است (منتخب التواریخ ص ۶۵۲).

نوقان قراء آبادی داشته از قبیل: حسین آباد، باقر آباد، همت آباد، خیر آباد شادکن، خواجه ربیع، نخودک، سیس آباد که بعضی از آنها هنوز آباد و دائر است. از بناهای قدیمی نوقان حمام باغ ارك، حمام حاج نوروز علی، حمام چهارسو، حمام کشمیرها باقی است که هنوز دالانهای زیر زمینی و پیچ در پیچ آنها تا اندازه‌ای باقی مانده و جالب توجه است. آثار چندین آب انبار قدیمی متروک در نوقان باقی مانده مثل حوض چهل پایه و حوض امیر و حوض ارك و حوض خرابه و یخدان بزرگ آن با اسلوب قدیم که به مرور از بین رفته و بقایای آن بجا مانده است.

دیگر از آثار قدیمی قراولخانه رجب بهادر و قبر میر و قبرستان کهنه و باغ ارك و باغ دولاب و حیطة کهنه وسیع و خصوصاً راسته نوقان و چهار سوی معروف آن می باشد که خاطرات عهد باستانی رازنده می کند. در دوران قاجار و در عهد ناصری در وسط چهار سوی نوقان و بست سفلی (پائین خیابان) مقابل در بند علیخان تخت داروغه قرار داشته که پادگان پاسداران و شب گردان به نام قراولخانه در آنجا دائر بوده و شبها با نواختن چند مرتبه طبل دکانها بسته و رفت آمد ممنوع می شده است آهنگ طبلها بدین قرار بوده است: ۱- برچین برچین ۲- برخیزو برو، برخیزو برو ۳- بگیر و ببند، بگیر و ببند.

و این تشکیلات کار شهر بانی و کلاتری فعلی را می کرده اند و نفرات آنها بوسیله فوج نظامی بنام فوج قرائی و فوج ترشیزی و فوج سیلا خوری (تهران) تأمین می شده است. امنیت بازار و دکانین و منازل بوسیله اشخاصی بنام بازار خسب (که در بازار می خوابیده اند) اداره می گردید که هر نفر مامور نگهبانی و حفظ پنجاه دکان بود و تا صبح بوسیله صدای بیدارباش حاضر باش یکدیگر را خبر می کردند و این وضع در حدود هفتاد هشتاد سال پیش جریان داشته است (این مختصر از افادات استاد فرخ و مرحوم ابراهیم موقق عاملی دبیر فاضل و مؤلف تفسیر عاملی و آقای جواهری است). چهارسو یا چهارسوق که در زبان مردم چارسو گفته می شود در واقع نوعی چهار راه بوده و در شهرهای قدیم اهمیتی داشته است. مجازات

محکومین و اعلام اخبار و قوانین در چارسوی شده است. شمس طبسی شاعر قرن ششم می گوید:

شیطان نژاد بود عدوی تولاجرم - در چارسوی حادثه چرخش زغال (یا : نکال) کرد
(دیوان شمس طبسی مصحح آقای بینش ص ۲۴)

چنان که گفته شد نوقان قدیم شهر آبادی بوده و موقعیت مهمی داشته است و آثار تاریخی و بقایای ساختمانهای مذکور هنوز در زوایای آن دیده می شود. محله های قدیمی آن مانند محله مرویه و محله بخارایی ها و کشمیرها و ترکمن ها و عربها و کرمانیها هنوز بهمان اسم قدیم نامیده می شوند و از اعقاب و اولاد و ساکنان قدیمی آنجا بندرت در مناطق مختلف نوقان بسر می برند. همچنین کوچه های قدیمی آن مانند کوچه شور که مقبره پیر پالان دوز (یا: پاره دوز) در آن واقع است و کوچه مرویه و بخارایی ها و جیحون و سیاه آب و آب ماهی و گل خطمی و رهبان دارها و قراولخانه و سراجها و علاقی بندها و شال یافها و قالی - یافها هم اکنون باقی است و معرف اختلاط نژادی مردم مختلف و موقعیت مهم و مرکز تاریخی نوقان می باشد.

نوع ساختمانهای قدیمی نوقان بادرهای کوچک و دالانها و حیاطهای گود نشان می دهد که ظاهراً برای مصون ماندن از حملات احتمالی اقوامی مثل ترکمن و ازبک و یاغیان به این شکل ساخته می شده است و در بعضی زمانها مردم آنجا امنیت نداشته اند.

محله نوقان پائین آب و سناباد و سرآب بالا آب بوده و مانند محله عیدگاه و سرشورو پائین خیابان و بالا خیابان جزو محله های معروف مشهد بوده است.

به استناد کتابچه تعداد نفوس ارض اقدس (نسخه عکسی کتابخانه آستان قدس تالیف زین العابدین میرزا) ۶ باب مدرسه و ۶ تکیه و ۸ حمام و ۸ آب انبار و ۱۲ باغ و ۱۴ کاروانسرا و تیمچه و ۱۷ مسجد و ۱۸ کارخانه شال بافی و شعر بافی و غیره در زمان تالیف کتابچه در نوقان بوده است. مشاغل مهم مردم آن در آن وقت بطوری که در این کتابچه ذکر شد. بیشتر عطاری، علافی، شیشه گری، پبله وری، علاقی بندی، تیغ بندی، صرافی، ندافی، شال بافی، قالی بافی، مهر فروشی، سراجی، رهبان داری، کنده کاری، چکمه دوزی، ارسی دوزی (ارسی نوعی کفش بوده است) شاطری و سنک تراشی بوده است.

اخیراً نسبت به محله نوقان توجه بیشتری شده است و با آن که نوقان در این اواخر از محله های قدیمی و عقب افتاده محسوب می شد توسعه و آبادانی قابل توجهی یافته و مخصوصاً از لحاظ آب و برق و بهداشت و توسعه معابر خیلی تغییر و ترقی کرده است.